

М. М. БОНДАР

ДО ПИТАННЯ ПРО ТОРГОВЕЛЬНІ ЗНОСИНИ ОЛЬВІЇ в VI—I ст. до н. е.

Праці класиків марксизму-ленінізму, зокрема книга Й. В. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», висувають перед радянськими археологами ряд найважливіших завдань, у тому числі і завдання вивчення товарного виробництва в докапіталістичних формаціях. Важливою темою є також вивчення питання про взаємозв'язки античних міст Північного Причорномор'я з місцевими племенами Скіфії.

Буржуазні вчені підходили до розв'язання питання про товарне виробництво в умовах рабовласницького ладу по-різному. Одні з них (Мейер, Пельман, Ростовцев та ін.) намагалися розглядати соціально-економічну історію стародавньої Греції в рамках капіталістичної дійсності. Мейер, наприклад, вважав, що в стародавній Греції існували великі промислові підприємства, отже, був клас капіталістів і клас пролетарів, причому в IV ст. до н. е. античний пролетаріат був такою грізною силою, що з нею змушені були рахуватися капіталісти¹. Модернізуючи соціально-економічну історію стародавньої Греції, він ототожнював античне господарство з капіталістичним, доводячи, що античне суспільство в своєму розвитку пройшло ті самі етапи, що й сучасне буржуазне. В зв'язку з цим Мейер вважав, що античному суспільству були відомі доба феодалізму, ототожнювана з архаїчною Грецією², та доба капіталізму, аналогічна економічному життю Афін V—IV ст. до н. е.³

Ця модернізація економічного розвитку стародавньої Греції була далі розроблена в працях Пельмана, який вже у великих землевласниках гомерівської Греції вбачав капіталістів. В античному суспільстві Пельман знаходив не тільки капіталістичні відносини з концентрацією капіталу, але і соціалістичну критику цих порядків⁴.

В появі товарного виробництва буржуазні вчені вбачали початок нової капіталістичної доби і тому розглядали грецькі міста як великі торговельно-промислові центри, які були заселені банкірами, капіталістами та пролетаріатом⁵.

Таке модернізаторське розуміння античної економіки знайшло дальший розвиток у сучасній буржуазній історіографії, представники якої намагалися довести, що капіталістичні порядки є споконвічними, бо вони вже існували в античному світі.

Капіталізм, на думку Допша, був відомий грекам вже в IV ст. до н. е.⁶ Ростовцев у своїх працях намагався довести, що між госпо-

¹ E. Meyer, *Geschichte des Alterthums*, III, Stuttgart, 1901, стор. 550.

² Эд. Мейер, *Экономическое развитие древнего мира*, М., 1910, стор. 41.

³ E. Meyer, *згад. праця*, стор. 550.

⁴ Р. Пельман, *История античного коммунизма и социализма*, т. I, 1893, стор. 109.

⁵ Э. Р. Штерн, *Значение керамических находок на Юге России для выяснения культурной истории черноморской колонизации*, ЗОИД, т. XXII, 1900, стор. 6.

⁶ A. Dopisch, *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*, 1930, стор. 49 і далі.

дарством Єгипту елліністичного періоду та економічним станом Франції XVIII ст. можна поставити знак рівності і що античне суспільство елліністичного періоду складалося з буржуазії та пролетаріату¹.

Модернізацію соціально-економічної історії стародавньої Греції буржуазні вчені, як бачимо, доводять до абсурду. Не випадково В. І. Ленін з приводу таких праць писав: «Нема нічого характернішого для буржуа, як перенесення рис сучасних порядків на всі часи і народи»².

Інша частина буржуазних вчених дотримувалася протилежної точки зору в питанні про роль товарного виробництва та обміну в економіці античного світу. Ці вчені, навпаки, доводили, що для античного суспільства характерним було замкнене натуральне господарство, в якому товарне виробництво відігравало зовсім незначну роль. Подібна думка була викладена Бюхером, який виступив з критикою концепції Мейєра в питанні про характер соціально-економічних відносин в стародавній Греції. Бюхер доводив, що античне суспільство не знало ні промисловості, що працювала на ринок, ні торгівлі. Гроші в цей час були не знаряддям обміну, а джерелом нагромадження багатств і засобом збирання штрафів і мит. Доводячи панування в античному світі натурального господарства, Бюхер твердив, що «в рабстві знайдено було засіб зберегти замкнене домашнє господарство з його звичайним поділом праці від зруйнування»³.

Слід зазначити, що питання про місце товарного виробництва в умовах рабовласницького ладу ще не знайшло всебічного висвітлення в працях радянських істориків.

Вказівка Й. В. Сталіна про те, що товарне виробництво «існувало при рабовласницькому ладі і обслуговувало його, проте не привело до капіталізму»⁴, має велике значення для викриття модернізаторських побудов буржуазних вчених. Товарне виробництво старше за капіталістичне. Капіталістичне виробництво є найвища форма товарного виробництва і тому останнє ні в якому разі не можна ототожнювати з капіталістичним виробництвом. «Товарне виробництво, — відзначає Й. В. Сталін, — приводить до капіталізму тільки в тому разі, якщо існує приватна власність на засоби виробництва, якщо робоча сила виступає на ринок, як товар, що його може купити капіталіст і експлуатувати в процесі виробництва»⁵.

Й. В. Сталін застеріг радянських істориків від небезпеки перебільшення ролі товарного виробництва в умовах рабовласницького ладу, підкресливши при цьому, що було б великою помилкою цілком заперечувати наявність товарного виробництва в економіці античного світу.

Як уже відзначалося, одним з найважливіших завдань в справі вивчення античних міст Північного Причорномор'я і місцевих племен Скіфії є вивчення питання про товарне виробництво в умовах рабовласницького ладу і роль торгівлі в соціально-економічному розвитку Скіфії.

В даній статті ми зупинимося лише на деяких моментах вказаної проблеми, зокрема на висвітленні питання про торговельні зносини Ольвії з містами античного світу і місцевим населенням Скіфії. Дослідження

¹ M. Rostovtzeff, The Social and economic history of the hellenistic world, Oxford, 1941; Капитализм и народное хозяйство в древнем мире, «Русская мысль», 1900, март, стор. 203 і далі.

² В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 131.

³ К. Бюхер, Возникновение народного хозяйства, в. 1, СПб, 1907, стор. 88 і далі.

⁴ Й. В. Сталін, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 15.

⁵ Там же, стор. 14.

цього питання дозволить до деякої міри визначити місце та специфічні особливості товарного виробництва в грецьких державах і його роль в соціально-економічному розвитку Скіфії.

В першій частині статті розглядається питання про торговельні зносини Ольвії з містами античного світу і в другій — про зносини Ольвії з племенами Скіфії.

1

Основою економіки Ольвії була торгівля з греками та скіфами. Тому місто з самого початку свого існування намагалось налагодити регулярні торговельні зносини як з грецькими державами, так і з Скіфією. Із міст античного світу ольвіюполіти одержували у великій кількості кошову кераміку, тканини, вироби скульптури, предмети розкошів, а також багато вина та маслинової олії. Частина цих товарів йшла на задоволення потреб панівних верств Ольвії. Але основна їх маса відправлялася до Скіфії, звідки ольвійські купці одержували необхідні їм продовольчі товари, які йшли далі до Греції.

Посередницький характер торгівлі в античну епоху влучно охарактеризований К. Марксом: «Торгівля перших самостійних, пишно розвинутих торгових міст і торгових народів, — писав він, — як торгівля чисто посередницька, ґрунтувалася на варварстві народів-виробників, для яких вони відігравали роль посередників»¹.

Посередницька торгівля займала досить важливе місце в економічному житті Ольвії, яка на протязі всієї своєї історії була в значній мірі сполучною ланкою між населенням Скіфії та містами античного світу. Велике значення торгівлі в житті Ольвії сприяло тому, що її панівний клас безперервно турбувався про підтримання регулярних торговельних зв'язків з містами античного світу.

В VI ст. до н. е. Ольвія підтримувала жваві торговельні зносини з іонійськими містами Малої Азії, особливо з своєю метрополією — Мілетом. Іонійські міста поставляли до Ольвії кошову кераміку, ювелірні вироби, твори скульптури, маслинову олію та ін. Мілет, який славився в той час виробництвом коштовних тканин, очевидно, вивозив їх і в Ольвію. Про ці зв'язки, крім літературних джерел, свідчать численні пам'ятки матеріальної культури, знайдені в Ольвії, головним чином кераміка.

Поряд з цим Ольвія одержувала керамічні вироби та інші імпорتنі товари також з Навкратіса, а саме: фігурні посудини, алебастрові вазы, єгипетські скарабей з синьої пасти, ювелірні вироби, підвіски з єгипетського фаянсу, які мали форму барана, теракоти й бронзові статуетки із зображенням Осіріса.

В навкратійських посудинах до Ольвії довозились, мабуть, запашні олії, якими славився Навкратіс. В Ольвію ввозились з Навкратіса, мабуть, також і лляні та шерстяні тканини.

Із Самоса довозили кераміку клазоменського стилю та стилю «фікеллура», а також вироби скульптури, про що свідчать знахідки в місті фрагмента мармурової статуї із зображенням Аполлона та невеликої глиняної форми для відливання жіночої голівки.

В VI ст. до н. е. Ольвія підтримувала торговельні зносини і з островом Родосом.

Вже в VI ст. до н. е. афіняни звертають увагу на північне узбережжя Чорного моря і докладають зусиль для оволодіння торговельними шляхами, які зв'язували Аттику з Причорномор'ям. Торгівля Ольвії з Афінами почалася в першій половині VI ст. до н. е., на що вказують знахідки

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, розд. 80, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 337.

в Ольвії ваз стилю Вурва. У другій половині VI ст. до н. е. в Ольвію в порівняно великій кількості надходить чорнофігурна кераміка, що свідчить про посилення торгівлі з Афінами. Очевидно, афіняни довозили сюди також і маслинову олію, яка вже в часи Солона була одним з головних продуктів афінської торгівлі. Проте значна роль Афін в торгівлі з областями Мармурового та Чорного морів, що особливо посилилась при Пісістраті, існувала недовго. Незабаром після його смерті перси знову укріпилися на підступах до цих морів і тільки після невдалого закінчення іонійського повстання афінянам вдалося, на цей раз уже на тривалий час, зосередити в своїх руках всю причорноморську торгівлю, відтіснивши своїх конкурентів.

В торгівлю з Ольвією в VI ст. до н. е. включаються і інші міста материкової Греції. Торгівля з Корінфом, яка встановлюється на початку VI ст. до н. е., в другій половині VI ст. значно розширюється.

Очевидно, торгівля Ольвії з Навкратісом, Самосом та Корінфом відбувалася з допомогою посередників. Мілет, який в основному колонізував Північне Причорномор'я, мабуть, і був цією сполучною ланкою. На це, може бути, посередньо вказує значне поширення в Мілеті та інших містах Іонії керамічних виробів вказаних центрів. Можливо, посередником в цій торгівлі був також і Родос, який в архаїчну добу виступав як серйозний конкурент Мілета.

В класичний період торгівля Ольвії набуває дещо іншого характеру. Невдале закінчення іонійського повстання проти персів призвело до втрати іонійцями причорноморських ринків, які з початку V ст. до н. е. цілком перейшли до рук Афін. Греко-перські війни завдали нищівного удару посередницькій торгівлі малоазійських міст. Вони висунули Афіни на перше місце в загальногрецькому економічному та політичному житті. Панівне становище афінян в Делосько-Аттичному морському союзі сприяло встановленню регулярних торговельних зносин з причорноморськими містами. Всі ці обставини привели до того, що Ольвія в V—IV ст. до н. е. підтримувала жваві торговельні зносини в основному з Афінами. Експедиція Перікла до Понта і залучення ним припонтійських міст в Делосько-Аттичний морський союз вказують на те, що афіняни намагалися укріпити свої відносини з містами Причорномор'я. Афінянам у значній мірі це вдалося. Протягом порівняно довгого часу вони, відтіснивши іонійські міста, зберігали панівне становище в торгівлі античного світу з колоніями Північного Причорномор'я.

Ні греко-перські війни, ні Пелопоннеська війна, яка закінчилася крахом афінської могутності, не змогли істотно порушити хід торгівлі Афін з містами Північного Причорномор'я. Переважаюче торговельне значення Афін аж до початку елліністичної доби переконливо доводиться речовими пам'ятками: великою кількістю червонофігурної кераміки чудового та розкішного стилів, чорнолакового посуду, виробів скульптури. Мабуть, афіняни і в цю добу постачали в Ольвію маслинову олію та вино.

В класичну добу Ольвія перебувала в торговельних зв'язках і з о. Фасосом, звідки надходили вино та маслинова олія, з о. Хіосом, а також з містами-колоніями Західного та Північного Причорномор'я, зокрема з містами Боспорського царства.

В IV—I ст. до н. е. в зв'язку із зміною історичної обстановки в античному світі Ольвія вступає в активні торговельні зносини з новими центрами світової торгівлі. В цей час відбувається переміщення торговельних шляхів, які проходили раніше через Балканський півострів. Ці зміни були пов'язані з новими економічними умовами, що створилися внаслідок завоювання Сходу Олександром Македонським. Завоювання Сходу привело до переміщення торговельних шляхів, і міста Балканської Греції залишилися осторонь головних нових шляхів. У зв'язку з цим вони втратили те панівне становище в торгівлі, яке займали в минулому.

Деякі з нових центрів торгівлі швидко досягли значних успіхів. Це, насамперед, Родос і Олександрія, які в цей час зайняли панівне становище в античній торгівлі.

В IV—I ст. до н. е. Ольвія підтримувала тісні торговельні зв'язки з Олександрією, про що свідчить, передусім, виявлений при розкопках керамічний матеріал. Крім кераміки, з Олександрії привозилися і твори скульптури, представлені тут мармуровими голівками Асклепія, Гігієї, Ерота і Серапіса, жіночим торсом, а також, крім цього, ювелірні вироби і, очевидно, дорогі тканини.

В торгівлі вином та олією значну роль відігравали острови Егейського моря. Головним центром постачання вина був Родос, жвава торгівля з яким припадає на другу половину III — середину I ст. до н. е. Найбільшого розвитку ця торгівля досягла в кінці III і першій половині II ст. до н. е., як це видно із знахідок керамічних виробів.

Вино та маслинова олія в значній кількості довозилися з о. Фасоса. Торгівля, що почалася на початку IV ст. до н. е., підтримувалася на високому рівні до кінця III — початку II ст. до н. е. Деякий занепад торговельного значення Афін в Північному Причорномор'ї привів до того, що Фасос, не маючи міцної підтримки афінян, поступився перед Родосом першим місцем в торгівлі з Ольвією.

Вино та маслинова олія надходили до Ольвії також з Коса, Пароса, Ікоса, Аморгоса, можливо з Хіоса, Лесбоса та Самоса.

Торговельні зв'язки Ольвії з о. Делосом та о. Тенедосом засвідчені в епіграфічних пам'ятках.

Торгівля Ольвії з островами Егейського моря, мабуть, відбувалася при посередництві Афін, на що вказує Демосфен у промові проти Лакрита, повідомляючи, що афіняни постачають у Понт вино з Пепарефа, Коса, Фасоса та Менда.

Отже, Афіни в цю епоху зберегли торговельні зв'язки з містами Північного Причорномор'я, зокрема з Ольвією. Про це, крім повідомлень давніх авторів, переконливо свідчить чорнолакова кераміка аттїчного виробництва. Крім керамічної продукції аттїчних майстрів, Афіни імпортували до Ольвії і вироби скульптури, про що свідчать знайдені мармурові голівка хлопчика та статуя лева.

На торговельні зносини Ольвії з Афінами вказують і епіграфічні пам'ятки.

В IV—I ст. до н. е. до Ольвії надходила значна кількість імпортних виробів з міст Малої Азії: чорнолаковий посуд, теракоти, а також вино та маслинова олія, що підтверджується знахідками клейм міст Книда та Колофона. Епіграфічний матеріал, знайдений в Мілеті, показує, що на початку елліністичної доби Ольвія знову встановлює торговельні зв'язки з своєю метрополією.

Ольвія підтримувала в цей час жваві торговельні зносини з багатьма містами Чорноморського узбережжя. Вино, маслинова олія та черепиця у великій кількості доставлялися в Ольвію із Сінопи, торгівля з якою почалася в середині IV ст. до н. е. і продовжувалася до середини I ст. н. е., лише з короткими перебоями. Торгівля з Гераклією продовжувалася з другої половини IV до кінця III ст. до н. е. Із Гераклії надходило вино. На активні торговельні зв'язки Ольвії з містом Амісом на протязі II—I ст. до н. е. вказує епіграфічний та нумізматичний матеріал.

З міст західного Причорномор'я, які підтримували торговельні зв'язки із Ольвією, слід відзначити, судячи з епіграфічного та нумізматичного матеріалу, Аполлонію, Месембрію, Каллатію, Томи, Істру і Тіру.

В IV—I ст. до н. е. значно змінюються торговельні зв'язки Ольвії з містами Північного Причорномор'я. На торговельні зносини Ольвії з Боспором вказують знахідки пантікапейських, феодосійських та фана-

горійських монет в цьому місті, а також черепиць боспорського походження та ольвійських монет у Пантікапеї.

Керамічний, нумізматичний та епіграфічний матеріал свідчить про торговельні зв'язки Ольвії з Херсонесом. Вивіз вина із Херсонеса засвідчений знахідками херсонеських амфор в Ольвії.

2

Природні багатства північного узбережжя Чорного моря з найдавніших часів привертала до себе увагу греків, які шукали нових джерел продовольчих та сировинних продуктів, а також нових ринків для збуту виробів своїх ремісничих майстерень.

Сліди найдавніших зв'язків Східного Середземномор'я з населенням Північного Причорномор'я встановлені пам'ятками матеріальної культури. Ці, хоча і нечисленні, знахідки відносяться до II тисячоліття до н. е. і вказують на зародження обміну між жителями басейну Егейського моря та населенням північного узбережжя Чорного моря. Сліди знайомства греків з берегами Чорного моря знайшли відображення і в легендах про аргонавтів, і в міфах про Медею, Іфігенію, Прометея, Ахілла, гіпербореїв, аримаспів та грифонів, в яких відбилися у міфічній, казковій формі реальні зносини греків з жителями Північного Причорномор'я, пов'язані з морським розбоем, з широко розвинутим піратством.

В наступні часи відвідування берегів Чорного моря греками ставало все частішим. Про це свідчать вироби грецького художнього ремесла — розписні глиняні посудини, датовані серединою VII—початком VI ст. до н. е., знайдені в різних місцевостях Північного Причорномор'я. Греки в цей час знайомилися з географічним положенням окремих областей, з їх населенням та ресурсами.

Проте про регулярні торговельні зносини греків з населенням Північного Причорномор'я можна говорити лише з часу заснування на цій території міст-колоній.

Торгівля Ольвії з населенням Скіфії особливо зросла в VI—V ст. до н. е. Це був час безперешкодного торговельного панування Ольвії на скіфському ринку, коли ольвійські купці ще не зустрічали серйозної конкуренції з боку Пантікапея.

На основі археологічного матеріалу можна прослідкувати сферу торговельної діяльності ольвійських купців в VI—V ст. до н. е.

Ольвія насамперед була передаточним пунктом для збуту грецьких виробів у Скіфії. В першу чергу це стосується дорогої грецької кераміки, знайденої в Скіфії.

Керамічні вироби іонійського походження, а також чорнофігурна та чорнолакова кераміка VI ст. до н. е., представлені в значно більшій кількості. Ці вироби виявлені на поселеннях, городищах і в курганах Миколаївської, Черкаської, Київської та Полтавської областей (Очаківський, Златопільський та Кам'янський, Ротмістерський, Лохвицький райони).

Отже, територія розповсюдження імпортованої кераміки в VI ст. до н. е. поширювалася до Канівщини (с. Яблунівка, Пекарі, Бобриця), а також до Бізького городища (Полтавська область).

Слід відзначити, що дорога імпортована кераміка цього часу представлена на території Скіфії в невеликій кількості. Вона зустрічається лише в окремих курганах і до того ж в поодиноких екземплярах, в той час як у більшості досліджених курганів її зовсім не виявлено. Це, в свою чергу, вказує на те, що кургани, в яких була знайдена коштовна грецька кераміка, належали верхівці місцевого населення. Племінні ватажки та родові старійшини, експлуатуючи підлегле їм населення, мали можливість зосередити в своїх руках додатковий продукт у вигляді продовольчих та сировинних ресурсів, які вони обмінювали на предмети розкошів.

Більшість же населення, яка не мала надлишків продуктів, природно, не могла придбати предметів грецького довозу.

Населення згаданих областей одержувало з Ольвії і вино. Про його споживання свідчить велика кількість амфор, численні амфорні фрагменти, які становлять іноді до $\frac{1}{3}$ загальної кількості керамічних знахідок (наприклад, на одній з ділянок Шарпівського городища). Проте ж саме свідчить і наявність кіліків та скіфосів.

В V ст. до н. е. значно збільшується імпорт до Скіфії грецької кераміки: червонофігурна та чорнолакова кераміка цього часу знайдена на городищах, поселеннях і в курганах Очаківського району, Миколаївської області, в курганах Златопільського, Кам'янського, Смілянського і Канівського районів, Черкаської області. Кількість цих знахідок вказує на розширення торгівлі Ольвії з Скіфією. Серед знайдених матеріалів багато уламків амфор, що свідчить про зростання споживання імпортного вина.

Ольвія постачала в Скіфію також імпортні бронзові вироби: в курганах біля х. Аннівка, біля Рожнівських хуторів, поблизу с. Аджігол та в околицях Шполи були знайдені бронзові дзеркала. З виробів грецького імпорту слід також відзначити бронзові черпаки та ситечка. Вони були знайдені в курганах біля с. Аджігол та біля с. Журівка. До виробів імпорту слід також віднести бронзовий кратер, знайдений поблизу с. Мартоноша, Кіровоградської області.

Досить важливим є той факт, що Ольвія вивозила до Скіфії також вироби і своїх ремісничих майстерень. Жвава торгівля з населенням Скіфії стимулювала розширення ремісничого виробництва Ольвії, розрахованого в значній мірі на задоволення потреб місцевої знаті.

З виробів ольвійського виробництва, які дістали широке розповсюдження не тільки на території Скіфії, але й далеко за її межами, слід насамперед назвати бронзові дзеркала. Вони були знайдені в межах Скіфії (кургани біля с. Журівка та поблизу Гуляй-города, біля сс. Аксютинці та Вовківці, с. Басівка та поблизу с. Мачуха, біля Полтави). За межами Скіфії бронзові дзеркала ольвійського виробництва були знайдені біля Братишева, Станіславської області, біля Покафальва, Олах-Жакода, Борзод, Пилина, Дебрешена, Макфальва, Фейерде, Горда та Темитозор (Угорщина), під П'ятигорськом, у станиці Криміреєвській, біля Нальчика та Анапи, в урочищі Улан-Ерге поблизу Астрахані, в могилі Елга біля с. Преображенське та в урочищі Биш-Уба біля Орська.

З виробів ольвійського походження, виконаних в скіфському звіриному стилі, які дістали велике поширення в Скіфії, слід згадати золоті та бронзові бляшки, а також бронзові хрестоподібні бляшки. Останні були знайдені в курганах біля с. Вовківці, Сумської області, та Опішня, Полтавської області, причому в цьому кургані була виявлена бронзова бляха, обтягнута золотою пластинкою.

Кількісне співвідношення різних груп імпортних виробів, знайдених у Скіфії, дозволяє твердити, що в VI—V ст. до н. е. Ольвія міцно оволоділа місцевими ринками, розповсюджуючи свої вироби, імпортуючи грецькі вироби по водних та сухопутних шляхах від узбережжя на північ, північний захід та північний схід. Ольвія в цей час знаходилася в найжвавіших торговельних зносинах з населенням, яке жило в безпосередній близькості до міста, а також в басейні р. Тясмин.

Тут представлені всі групи імпортних виробів, в той час як у північніших та східніших районах Скіфії немає бронзових дзеркал та ситечок грецького походження, а іонійська чорнофігурна, червонофігурна та чорнолакова кераміка знайдена в невеликій кількості.

Слід при цьому відзначити, що імпортні вироби ольвійських майстрів представлені на значно більшій території, порівнюючи з грецькими виробами. Якщо вироби грецького імпорту зосереджені на території сте-

пової та лісостепової Скіфії, то ольвійська продукція проникала на територію сучасної Угорщини і до Уралу.

В той час як VI та V ст. до н. е. для торгівлі Ольвії із Скіфією були часом розквіту, IV—I ст. до н. е. знаменують скорочення торговельного зв'язку з Лісостепом.

Огляд знахідок, виявлених на території Скіфії, дозволяє твердити, що вказаний час сфера торговельної діяльності Ольвії дуже скорочується. Ольвійським купцям в IV—I ст. до н. е. не вдалося зберегти за собою панівне становище в торгівлі з тими областями, в які вони в попередній час вільно вивозили свої товари.

Археологічний матеріал IV—I ст. до н. е., знайдений на території Київської, Кіровоградської, Вінницької, Сумської та Полтавської областей, вказує на значний імпорт з Пантікапея. Велика кількість золотих та срібних виробів у похованнях лісостепової Скіфії, інвентар яких дуже нагадує інвентар степових придніпровських курганів, вказує на посилення торговельного значення Боспора. Таке враження можна одержати при розгляді речей високої матеріальної та художньої цінності (лінецький горіт, золотокуті мечі, срібні круглодонні посудини). Щождо ввозу до Скіфії предметів, які призначалися для ширших верств населення (сіроглиняні, червоноглиняні та чорнолакові посудини), то визначити, звідки ввозилися ці предмети — з Пантікапея чи з Ольвії, неможливо.

Ольвія, яка поступово витіснялася з лісостепової Скіфії, повинна була зосередити всю свою увагу на торгівлі з Степом — нижнім Бугом та Дніпром. Тут на протязі елліністичного, а особливо римського, періоду існувала велика кількість поселень, безпосередньо зв'язаних з Ольвією. Частина цих поселень (в Лузанівці, Чортоватому, Миколаєві, Варварівці) існувала тільки в IV—III ст. до н. е. Життя на них, як видно, насильно обірвалося. В декреті на честь Протогена яскраво змальовується тяжкий стан, який створився в Північному Причорномор'ї в кінці III ст. до н. е. Грізні військові події цього часу, пов'язувані з появою в наших степах сарматів, відбилися не тільки на економічному становищі Ольвії, але і на житті вказаних поселень. Частина з них була зруйнована і припинила своє існування. Загибель цих поселень примусила панівний клас Ольвії шукати вихід із становища, що створилося. До цього часу, очевидно, слід віднести похвалення торговельних зносин Ольвії з населенням, яке жило в нижній течії Бугу та Дніпра. Ольвія, що перебувала під владою скіфських царів і тому користувалася підтримкою верхівки скіфів, зуміла налагодити звідти підвіз до міста хліба та інших продовольчих і сировинних продуктів.

Торгівля Ольвії із Скіфією мала, очевидно, безгрошовий, обмінний характер. Ольвійські монети знайдені тільки в Миколаївській та Херсонській областях, причому в поодиноких екземплярах. На території Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської та інших областей античні, в тому числі ольвійські, монети зовсім не виявлені.

Ольвія, поставляючи до Скіфії вироби своїх та грецьких майстрів, експортувала звідти у великій кількості продовольчі й сировинні продукти.

Головним і найціннішим предметом експорту з Скіфії було зерно. Про те, що греків у Північному Причорномор'ї цікавило насамперед зерно, свідчить опис землеробської Скіфії античними авторами. Геродот, описуючи землеробські племена Скіфії, вказує, що починаючи від Ольвії на захід від Дніпра живуть калліпіди, або елліно-скіфи, на північ від них — алазони, а вище алазонів — скіфи-орачі. Всі ці народи

¹ Геродот, IV, 17.

займаються землеробством, а скіфи-орачі «сіють хліб не для власного споживання, а на продаж»¹. В цьому повідомленні Геродота є пряма вказівка на участь місцевих землеробських племен в торгівлі хлібом, а також на те, що в цей час хліб з Причорномор'я вивозився при посередництві Ольвії. Крім вказівок античних авторів про торгівлю хлібом, речові пам'ятки також підтверджують той факт, що в торговельному обміні Ольвії хлібний експорт відігравав значну роль. Так, наприклад, з Ольвії походять монети, на зворотному боці яких зображені колоски і зерна пшениці, що вказує на значення експорту хліба в порівнянні з вивозом з міста інших продуктів.

Епіграфічні пам'ятки свідчать про наявність в Ольвії великих хліботорговців, які скуповували у місцевого населення по оптових цінах значну кількість зерна для перепродажу його по підвищених цінах грецьким купцям, а також про наявність в Ольвії житниць, у яких, мабуть, зберігався хліб, призначений для вивозу¹.

Слід відзначити, що частина зерна, яка експортувалася із Скіфії, йшла на задоволення потреб міського ринку, в той час як більша частина зерна вивозилася з Північного Причорномор'я до Греції. Тому античні міста Північного Причорномор'я по праву вважалися житницею Греції.

Північне Причорномор'я в зв'язку з цим відігравало значну роль у постачанні містам античного світу продовольчих товарів.

К. Маркс відзначав, що прибережні країни Чорного моря займали щодо Греції таке ж місце, яке Індія займає щодо Англії, підкреслюючи при цьому, що природні багатства цих країн були тією притягальною силою, яка штовхала греків у віддалені і малознайомі для них країни. «Зовнішні природні умови економічно розпадаються на два великі класи: природне багатство на засоби життя, отже родючість ґрунту, багаті рибою води і т. п., і природне багатство на засоби праці, як-от: діючі водопади, судноплавні ріки, дерево, метали, вугілля і т. д. При зародках культури має вирішальне значення перший рід, на вищих ступенях — другий рід природного багатства. Порівняйте, напр., Англію з Індією, або — в античному світі — Афіни і Коринф з прибережними країнами Чорного моря»².

Експорт риби з Північного Причорномор'я відігравав досить значну роль, поступаючи своїм значенням тільки перед вивозом зерна. Солона риба різних сортів у великій кількості вивозилася в міста острівної та материкової Греції. Античні автори в своїх творах звертають на це велику увагу і докладно повідомляють про рибні багатства Чорного та Азовського морів, про якості та сорти понтійської риби. Афіняни в часи Геродота в цьому відношенні були добре знайомі з річками Скіфії, в яких водилася велика кількість риби добрих сортів. Так, Геродот, докладно описуючи річки Скіфії, відзначав, що «Борисфен найбільш корисна не тільки серед скіфських річок, але й серед всіх інших, крім єгипетського Нілу. А з інших річок Борисфен найбільш прибуткова. Вона дає стадам чудові і смачні пасовища, чудову рибу у великій кількості, в ній ловляться для соління великі риби без хребтів, які зветься осетрами»³. Згідно з повідомленнями античних авторів, понтійська риба високо цінилася в Греції. Недарма Полібій вважав її предметом розкошів, який ішов на задоволення потреб вищих верств суспільства⁴.

Численні монети, знайдені в Ольвії, які мають зображення риби на зворотному боці, ще раз вказують на значення для міста експорту риби.

¹ IOSPE, I², № 32.

² К. Маркс, Капітал, т. I, розд. 14, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 510 і далі.

³ Геродот, IV, 53.

⁴ Полібій, IV, 38.

Вказуючи на вивіз риби з Північного Причорномор'я, слід відзначити, що головним видом експорту цього важливого продукту були осетрові, далі тунець, пеламіда, кефаль, скумбрія, бичок, оселедці, анчоус та султанка. Рибу, на протилежність іншим предметам експорту, ольвіюполіти не одержували з глибин Скіфії, а діставали у населення, яке жило в основному на узбережжі Бузько-Дніпровського лиману.

Із Скіфії ольвійські купці експортували рабів, продукти тваринництва, мед та віск.

Про вивіз хутра з Північного Причорномор'я повідомляє Геродот, розповідаючи про торговельні шляхи від Олівії до Уралу і перелічуючи при цьому мисливські племена будинів, фіссагетів та іорків. В землі будинів, за словами Геродота, ловляться видри, бобри та інші тварини¹.

* *
*

Підсумовуючи все сказане, можна констатувати, що Ольвія в VI—I ст. знаходилася в регулярних і жвавих торговельних зносинах як з містами античного світу, так і з багатьма племенами Скіфії. Характер цих зносин свідчить про те, що в грецьких державах товарне виробництво і обмін набули досить великого поширення.

Базуючись на сукупності всіх даних, які у нас є, можна твердити, що в Ольвії, як і в інших містах Північного Причорномор'я, в переважній кількості представлена імпортна кераміка, яка призначалася для щоденного користування, в той час як інші групи привозної кераміки, що були предметом розкошів, представлені в невеликій кількості. Цей факт вказує на те, що з грецьких міст в основному вивозилися ремісничі вироби нижчої якості.

Ця обставина спростовує порочні погляди буржуазних вчених, які твердили, що з Греції імпортувалися лише предмети розкошів, що являли собою високохудожні твори першокласних грецьких майстрів. Це, в свою чергу, на їх думку, свідчило про те, що в економіці стародавньої Греції товарне виробництво не відігравало майже ніякої ролі.

Вже самого тільки розгляду питання про торговельні зносини Ольвії з містами Малоазійської, Острівної та Балканської Греції досить для того, щоб спростувати ці неправильні твердження буржуазних вчених. Інтересно відзначити і те, що вироби грецьких майстрів були знайдені не тільки на берегах Понта, а також і на узбережжі Пропонтиди і Геллеспонта, в Сіцилії, Італії, Іспанії, Франції та в Африці.

Складається цілком очевидне враження, що в грецьких державах уже в архаїчному періоді торгівля і ремісниче виробництво досягли значного розвитку. Ця обставина вказує на те, що обмін, здійснений з допомогою морської торгівлі, вже в той час перетворюється в одну з складових частин економічного життя античного світу.

Слід відзначити, що процес виникнення і встановлення товарного виробництва в грецьких державах, очевидно, почався десь на початку VII ст. до н. е. Про це свідчать такі дані, як поява в кінці VIII — на початку VII ст. до н. е. грошового обігу. Так, у цей час в іонійських містах Малої Азії, а також на о. Егіні і трохи пізніше на о. Евбеї завершується процес формування монети. На початку VI ст. до н. е. значно збільшується кількість міст, які карбують монети. В цей час власне карбування починає більшість островів Егейського моря, багато міст материкової та Великої Греції².

Карбування монети грецькими містами вказує на створення в них

¹ Геродот, IV, 109.

² А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, стор. 23 і далі.

місцевого ринку, якому потрібні були вже власні засоби грошового обігу, що свідчить про значний економічний розвиток цих міст.

Однією з основних причин, які прискорили появу монети, було виникнення і розвиток товарного виробництва. Таким чином, на підставі писемних і археологічних даних можна твердити, що панування замкненого домашнього натурального господарства було характерним лише для гомерівської Греції, коли існувала патріархальна система рабства, метою якої було «виробництво безпосередніх життєвих засобів»¹.

Панування в гомерівській Греції патріархальної системи рабства виключало можливість розвитку товарно-грошових відносин.

Зростання виробничих сил, відокремлення ремесла від сільського господарства, розвиток обміну розкладали соціально-економічну систему гомерівської Греції, створюючи передумови для зародження рабовласницької держави.

Таким чином, в VIII—VI ст. до н. е. відбуваються значні зміни в соціально-економічному розвитку стародавньої Греції, відбувається виникнення і встановлення нового рабовласницького ладу, що супроводжувалося заміною патріархальної системи рабства рабовласницькою системою, «спрямованою на виробництво додаткової вартості»².

Зародження нової античної системи рабства, метою якої вже було виробництво додаткової вартості, супроводжувалося, таким чином, процесом широкого розвитку товарно-грошових відносин.

При цьому, природно, треба враховувати ту обставину, що процес виникнення і розвитку товарного виробництва відбувався в окремих областях Греції нерівномірно. Найпередовіші області в зв'язку з широким розвитком торгівлі і ремісничого виробництва швидше пройшли шлях від панування патріархальної системи рабства, що гальмувало розвиток товарного виробництва, до встановлення нової, більш прогресивної античної системи рабства, заснованої на товарному виробництві.

Товарне виробництво вперше і в широких масштабах виникло в іонійських містах Малої Азії. В цих містах торгівля і ремісниче виробництво здобули широкого розвитку. З іонійських міст в цьому відношенні на перше місце висунувся Мілет. Це місто на протязі VIII—VII ст. до н. е. було великим центром металургійного, текстильного та керамічного виробництва.

Аналогічний процес відбувався і в найпередовіших областях балканської Греції, зокрема в Корінфі та Афінах. «У Корінфі та в інших грецьких містах Європи і Малої Азії, — вказує К. Маркс, — розвиток торгівлі супроводився високим розвитком промислів»³. Обидва ці міста славилися своїм керамічним виробництвом і були найбільшими центрами посередницької торгівлі.

Подібний процес розвитку товарного виробництва спостерігався і в грецьких містах Північного Причорномор'я. В цих містах значну частину населення складали торговельно-ремісничі верстви, які налагодили тут ремісниче виробництво в широких масштабах, не тільки для задоволення потреб свого внутрішнього ринку, а і для задоволення дедалі зростаючих потреб зовнішнього ринку. Це, насамперед, стосується Ольвії, яка вже в кінці VI — на початку V ст. до н. е. змогла це здійснити. Подібне припущення цілком імовірно, якщо врахувати той факт, що деякі вироби ольвійського виробництва (бронзові дзеркала, бронзові хрестоподібні бляхи, золоті та бронзові литі бляшки із звіриними мотивами) в більшій кількості були знайдені у Скіфії, ніж в самому місті.

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, розд. 20, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 339.

² Там же.

³ Там же.

Проте не слід перебільшувати значення товарного виробництва в економіці грецьких держав, як це робили буржуазні історики типу Мейера.

Розвиток простого товарного виробництва в умовах рабовласницького ладу не означав, природно, перемоги капіталізму. В грецьких державах, в умовах рабовласницького способу виробництва, товарне виробництво не могло стати основою для розвитку капіталістичних відносин.

В зв'язку з цим товарне виробництво в усіх випадках було не причиною, а умовою зміни форми виробництва, яка сприяє зміні суспільного ладу.

Винятковий інтерес для розуміння впливу торгівлі на виникнення того чи іншого суспільного ладу має даний Марксом аналіз історії купецького капіталу.

«В античному світі, — вказує Маркс, — вплив торгівлі і розвиток купецького капіталу завжди має своїм результатом рабовласницьке господарство; а іноді, залежно від вихідного пункту, він приводить тільки до перетворення патріархальної системи рабства, спрямованої на виробництво безпосередніх життєвих засобів, в рабовласницьку систему, спрямовану на виробництво додаткової вартості. Навпаки, в сучасному світі він приводить до капіталістичного способу виробництва. Звідси випливає, що самі ці результати обумовлені крім розвитку торгового капіталу, ще й цілком іншими обставинами»¹.

Широкий розвиток торгівлі створив сприятливі умови для розвитку товарного виробництва, яке набуває широкого розповсюдження в грецьких містах; він сприяв поживленню економічних і культурних зв'язків між окремими частинами античного світу, але був неспроможний перетворити господарство стародавньої Греції в капіталістичне, як вважають всі модерністи типу Мейера.

Визначаючи історичне місце торгівлі та торгового капіталу в економічному житті тієї чи іншої суспільної формації, Маркс вказує, що розвиток торгівлі «скрізь справляє більш чи менш розкладаючий вплив на ті організації виробництва, які вона застає... Але як далеко заходить цей розклад старого способу виробництва, це залежить насамперед від його міцності і його внутрішнього ладу. І до чого веде цей процес розкладу, тобто який новий спосіб виробництва стає на місце старого, — це залежить не від торгівлі, а від характеру самого способу виробництва»².

Отже, для того, щоб правильно розв'язати питання про те, яким було грецьке господарство, необхідно виходити з характеру рабовласницького способу виробництва, а не із обміну, оскільки останній впливає із способу виробництва.

Рабовласницький спосіб виробництва не дав достатнього простору для розвитку товарного виробництва через те, що тут робоча сила не була товаром. «Капіталістичне виробництво, — вказує Й. В. Сталін, — починається там, де засоби виробництва зосереджені в приватних руках, а робітники, позбавлені засобів виробництва, змушені продавати свою робочу силу, як товар. Без цього нема капіталістичного виробництва»³.

В зв'язку з цим господарство стародавньої Греції, навіть в епоху її найвищого розквіту, не переставало бути натуральним в своїй основі.

Тільки в умовах капіталістичного способу виробництва, де існує система експлуатації найманих робітників капіталістами, сфера товарного виробництва і товарного обігу стає найбільш широкою.

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, розд. 20, стор. 339.

² Там же, стор. 338—339.

³ Й. В. Сталін, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 15.

З питанням про місце товарного виробництва в економічному житті грецьких держав і міст Північного Причорномор'я тісно пов'язане питання про те, який вплив мала антична торгівля на соціально-економічний розвиток місцевих племен Скіфії.

Торгівля Ольвії із Скіфією, яка широко розгорнулася в VI та V ст. до н. е. і, правда, в меншому обсязі, тривала на протязі наступних століть, мала значний вплив на соціально-економічний розвиток Скіфії. Ця торгівля, що прискорила соціальну диференціацію населення Скіфії, руйнувала її соціальну організацію, прискоривши розклад первісно-общинного ладу і появу нового суспільства. При цьому слід відзначити, що в процесі зародження держави у скіфів торгівлі належала якщо не вирішальна, то в усякому разі почесна роль.

Основною причиною появи в Скіфії нової суспільної організації слід вважати дальший розвиток продуктивних сил, яким вже більше не відповідали старі первісно-общинні виробничі відносини, що панували в Скіфії ще в часи Геродота. Ці старі виробничі відносини перетворилися в гальмо, що сковувало розвиток продуктивних сил, в зв'язку з чим виробничі відносини повинні були замінитися новими.

Процес виникнення і встановлення у скіфів держави, який почався в кінці V — на початку IV ст. до н. е., про що свідчить царство Атея, затягнувся на цілі століття. Він був успішно завершений лише в III ст. до н. е. В цей час в Криму виникає скіфська держава, якій були вже властиві всі ознаки рабовласницької держави. В ході формування у скіфів держави велику роль відіграли торговельні взаємозв'язки греків з місцевими племенами Скіфії.

Н. Н. БОНДАРЬ

К ВОПРОСУ О ТОРГОВЫХ СНОШЕНИЯХ ОЛЬВИИ в VI—I вв. до н. э.

Резюме

К числу важнейших проблем древней истории следует отнести вопрос о роли и характере товарного производства при рабовладельческом строе.

Важной темой является также изучение вопроса о торговых сношениях городов Северного Причерноморья со Скифией.

В VI—I вв. до н. э. Ольвия находилась в регулярных торговых сношениях как с городами Малоазиатской, Островной и Балканской Греции, так и со многими племенами Скифии. Исследование торговых сношений Ольвии с греческими государствами и со Скифией свидетельствует о том, что как в городах Северного Причерноморья, так и в древней Греции товарное производство получило широкое развитие. Однако вследствие того, что это производство было основано на рабском труде, который не являлся товаром, хозяйство древней Греции не переставало быть натуральным в своей основе.

Товарное производство, получившее широкое развитие в городах Северного Причерноморья, оказало серьезное влияние на социально-экономическое развитие Скифии. Торговля Ольвии со Скифией, разлагающе действуя на социальную организацию местного населения, ускорила разложение первобытно-общинного строя и появление новой общественной организации. Торговле в процессе сложения у скифов государства принадлежит если не решающая, то все же значительная роль.
